

Αφηγήσεις ζωής ψαλτών και ψαλτριών:
Οδηγός βιογραφικής συνέντευξης
με εστίαση στην εμπειρία της ψαλτικής τέχνης

Ρέα Κακάμπουρα – Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης

Με την παρούσα εργασία προτείνουμε τον σχεδιασμό μιας σύγχρονης διεπιστημονικής έρευνας, που συνδυάζει τα πεδία της βυζαντινής μουσικολογίας με τη λαογραφική και ανθρωπολογική μεθοδολογία και έρευνα¹ προτείνουμε, ειδικότερα, μια βιογραφική προσέγγιση της εμπειρίας της ψαλτικής τέχνης.¹

Status Quo

Είναι αξιοσημείωτο ότι, ενώ η βυζαντινή μουσική συνιστά μια σπουδαία και μακρά παράδοση της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς του ελληνισμού, αλλά και ευρύτερα του ορθόδοξου χριστιανικού κόσμου,² η λαογραφική έρευνα δεν έχει καταγράψει λαϊκές αφηγήσεις για ψάλτες, παρ' όλο που στο διεθνή παραμυθιακό κατάλογο των Aarne-Thompson-Uther (*Classification of Folk Tales*) έχει συλλεχθεί άφθονο υλικό ευτράπελων διηγήσεων από όλο τον κόσμο που σατιρίζουν παπάδες και ιερατικά σχήματα (ATU 1725-1849),³ ειδικότερα δε την ερωτική ροπή και φιλοχρηματία των δεσποτάδων, καθώς και την αγραμματοσύνη του κατώτερου κλήρου.⁴

¹ Ήταν, αναμφίβολα, ευτύχημα που πρόσφατα, κατά τη διάρκεια ενός λαογραφικού σεμιναρίου στην Κάρπαθο, γνώρισα τη συνάδελφο Ρέα Κακάμπουρα και, μέσω αυτής αλλά και του εξαιρετικά ήδη ευπώλητου σχετικού βιβλίου της, *Αφηγήσεις ζωής. Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, εκδ. Διάδραση, Αθήνα 2011, τον γοητευτικό γνωστικό χώρο των αφηγήσεων ζωής. Αυτόχρονα, μου γεννήθηκε η ιδέα: η τόσο μεθοδικά παγιωμένη λαογραφική τεχνική προσέγγισης, καταγραφής, ανάλυσης και αξιοποίησης των όποιων αφηγήσεων ζωής να εφαρμοστεί, αρμοδίως προσαρμοζόμενη, και στην περίπτωση των ψαλτών· μιας ομάδας μουσικών καλλιτεχνικά μάλλον παραγνωρισμένης αλλά και λαογραφικά σίγουρα αναξιοποίητης [Α. Χαλδαιάκης].

² Ας επισημανθεί, ειδικότερα, ότι η «Βυζαντινή Μουσική ή Ψαλτική» εντάχθηκε στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας, όπως αποφασίστηκε κατά τη 14η ετήσια συνεδρίαση της Διακυβερνητικής Επιτροπής της Σύμβασης για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (UNESCO, 2003), στις 9-14 Δεκεμβρίου 2019 (Μπογκοτά, Κολομβία). Ο φάκελος για τη «Βυζαντινή Μουσική ή Ψαλτική» προετοιμάστηκε και κατατέθηκε από το ΥΠ.ΠΟ.Α. της Ελλάδας από κοινού με την Κύπρο. Βλ. http://ayla.culture.gr/psaltiki_texni.

³ Βλ. <http://www.mftd.org/index.php?action=atu&act=range&id=1725-1849> (τελευταία προσπέλαση: 25.05.2018).

⁴ Για τις λαϊκές ευτράπελες διηγήσεις που σατιρίζουν ιερείς έχει διεξαχθεί αξιόλογη λαογραφική και ανθρωπολογική έρευνα στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία· βλ. ενδεικτικά: Δημήτριος Σ. Λουκάτος, «Γλωσσικές ευτράπελες διηγήσεις», στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 233-255· Στίλιπων Π. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία – Μέρος Α': Μνημεία του λόγου*, Ακαδημία Αθηνών / Λαογραφικών Αρχείων, Αθήνα 1965, σ. 226· Stanley H. Brandes, «The Priest as Agent of Secularization in rural Spain», στο: Joseph B. Aceves – Edward C. Hansen – Gloria B. Levitas (επιμ.), *Economic Transformations and the Steady Values: Essays in the Ethnography of Spain*, Queens College Press, Flushing (New York) 1976, σ. 22-29· Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Ευτράπελες διηγήσεις. Το κοινωνικό τους περιεχόμενο*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1980· Lawrence J. Taylor, «The Priest and the Agent: Social Drama and Class Consciousness in the West of Ireland», *Comparative Studies in Society and History* 27/4, 1985, σ. 696-712· Roger Just, «Anti-Clericism and National Identity: Attitudes towards the

Απεναντίας, αφηγήσεις ζωής ψαλτών απασχόλησαν έως σήμερα αρκετά, αν και ανιχνευτικά και μάλλον ερασιτεχνικά,⁵ τη σχετική καταγεγραμμένη (αλλά πλέον και ηχογραφημένη ή και βιντεοσκοπημένη) βυζαντινομουσικολογική έρευνα. Μνημονεύονται, ενδεικτικά, αφενός μεν από την οπτική μιας οιονεί ψαλτικής δημοσιογραφίας, η συνέντευξη του Θρασύβουλου Στανίτσα στην κυπριακή κρατική τηλεόραση (Αύγουστος 1986),⁶ οι κατά καιρούς συνεντεύξεις του Χαρίλαου Ταλιαδώρου στην ET3,⁷ οι εκπομπές «Βυζαντινά Μελωδήματα» του Πάρη Γκούνα στον τηλεοπτικό σταθμό 4E,⁸ οι συνεντεύξεις του Γιώργου Δεμελή («Ψαλτική των Ελλήνων») στον διαδικτυακό τόπο Romfea,⁹ καθώς και πολυάριθμες άλλες σχετικές συνεντεύξεις που κατά περιόδους αναρτώνται στον διαδικτυακό τόπο της «Πεμπτουσίας».¹⁰ Ανάλογες συνεντεύξεις δημοσιεύονται επετειακά, ιδίως κατά περιόδους όπου το λαϊκό συναίσθημα αναμμνήσκειται ιδιαίτερος τα θεία, όπως π.χ. κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα,

Orthodox Church in Greece», στο: Wendy James & Douglas H. Johnson (επιμ.), *Vernacular Christianity: Essays in the Social Anthropology of Religion presented to Godfrey Lienhardt*, JASO, Oxford 1988, σ. 15-30· Ellen Badone, «Breton Folklore of Anticlericalism», στο: Ellen Badone [επιμ.], *Religious orthodoxy and popular faith in European Society*, Princeton University Press, Princeton 1990, σ. 151-153· Μανόλης Γ. Βαρβούνης, *Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου*, εκδ. Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου Ν. Δημητρίου, Αθήνα 1992, σ. 45· Anna Papamichael-Koutroubas, «Priests in the Greek Narratives», στο: Leander Petzoldt (επιμ.), *Folk narrative and world view: Vorträge des 10. Kongresses der Internationalen Gesellschaft für Volkserzählforschung (ISFNR)*, Innsbruck 1992, Peter Lang, Frankfurt am Main 1996, vol. 1, σ. 1-19· Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου, «Διακωμώδηση και διακωμωδούμενοι σε ευτράπελες διηγήσεις από τη Δυτική Μακεδονία», στο: Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία και ιστορία (Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος)*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 129· Manolis G. Vargounis, «Stories about priests in Greek Folklore», στο: Милена Јовановић – Ратко Нешковић (Отговорни уредник), *НЕОХЕΛΗΝΣΚΟ НАСЛЪБЕ КОД СРБА ЗБОРНИК. Посвећен обележаванњу десетогодишњице оснивања катедре и седамдесетого-душњици њеног првог управника професора Миодрага Стојановића*, Београд 2005 / Milena Jovanovitch – Ratko Neshkovitch (επιμ.), *Neohellenic Heritage at the Serbs – 1. Papers presented to professor Miodrag Stojanovitch*, Beograd 2005, σ. 297-312· Ρέα Κακάμπουρα, «Οι πολιτισμικές αντιστάσεις στις λαϊκές αφηγήσεις», στο: Σωτήρης Δημητρίου (επιμ.), *Κριτική διεπιστημονικότητα – τόμος 1: Διεπιστημονικότητα. Πολιτισμικές αντιστάσεις*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 121-125· Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Ελληνική λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση. Ήθη και έθιμα. Λαϊκή τέχνη*, εκδ. Καρδαμίτσας, Αθήνα 2011, σ. 337.

⁵ Μία, σοβαρότερη και μεθοδικότερα οργανωμένη, παρεμφερής απόπειρα επιχειρήθηκε (ατελέσφορα, δυστυχώς) παλαιότερα από τον Γρηγόριο Θ. Στάθη, «Επετηρίδα ιεροψαλτών Ελλάδος (Προοιμακό γράμμα)», *Εκκλησία* 61, 1984, σ. 31-35 (και ανάτυπο, Αθήνα 1984). Προκειμένου να καταρτισθεί η εν λόγω *Επετηρίδα* κυκλοφορήθηκε συνεκδοχικά και σχετικό δίφυλλο φυλλάδιο, που απεστάλη μαζικά προς τους αρμοδίως υπευθύνους των κατά τόπους Μητροπόλεων της Εκκλησίας της Ελλάδος· στη σ. [2] του παραπάνω φυλλαδίου καταχωριζόταν σχετικό ερωτηματολόγιο (δημοσιευμένο ήδη στη σ. 7 του επισημανθέντος ανατύπου, ενώ και στις σ. 17-20 παρετίθετο δειγματική συμπλήρωσή του από τον τότε πρωτοψάλτη του μητροπολιτικού ναού Αθηνών Σπυρίδωνα Περιστέρη) και στη σ. [4] αναγράφονταν τα εξής: «Μουσικολογιώτατε Ψάλτη (καί, Όσιολογιώτατοι Κληρικοί – Μοναχοί Ψάλτες – Όσιώτατες Μοναχές), Μὲ τὴν φροντίδα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως ἢ τοῦ τοπικοῦ Συλλόγου Ἱεροψαλτῶν θὰ προμηθευθεῖτε αὐτὸ τὸ δίπτυχο. Σᾶς παρακαλῶ νὰ τὸ συμπληρώσετε, σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόδειγμα ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ “Ἐκκλησία” [...], ὅπου θὰ βρῆτε καὶ τὰ σχετικὰ Εἰσαγωγικά, καὶ νὰ τὸ ταχυδρομήσετε, ἐπισυνάπτοντας καὶ μιὰ φωτογραφία σας, στὴ διεύθυνση [...]».

⁶ Βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=40SMCpWMijU>· πρβλ. και <http://analogion.com/forum/forumdisplay.php?f=911>.

⁷ Βλ. <http://analogion.com/forum/showthread.php?t=39082>.

⁸ Βλ. <http://analogion.com/forum/forumdisplay.php?f=1283>.

⁹ Βλ. <http://www.romfea.gr/psaltiki-kai-politismos/15859-o-protopsaltis-k-georgios-smanis-stin-psaltiki-ton-ellinon>.

¹⁰ Βλ. <http://www.pemptousia.gr/psaltiki-pili/kategoria/?c=13586>. Γενική μνεία και συγκεντρωτική απαρίθμηση παρόμοιων συνεντεύξεων ευρίσκει ο ενδιαφερόμενος και σε ιδιαίτερο χώρο του ψαλτικά λαοφίλους διαδικτυακού τόπου «Ψαλτολόγιο»· βλ. ενδεικτικά: <http://analogion.com/forum/forumdisplay.php?f=97>.

και στον περιοδικό ή και στον καθημερινό τύπο.¹¹ Από την επιστημονική και ακαδημαϊκή, αφετέρου, προοπτική προσέγγισης του θέματος, η πρακτική των συνεντεύξεων (οι οποίες στις περισσότερες περιπτώσεις επιχειρούνται μάλλον με ερωτηματολόγια κλειστού τύπου) έχει ήδη αρκούντως χρησιμοποιηθεί στο πλαίσιο εκπόνησης σχετικών διδακτορικών διατριβών. Αναφέρονται, ενδεικτικά, ορισμένες ήδη ολοκληρωμένες διδακτορικές διατριβές, όπως αυτές της Βασιλικής Γούση,¹² του Δημοσθένη Σπανουδάκη¹³ και της Μόνικας Ανδριανοπούλου,¹⁴ αλλά και άλλες υπό εκπόνηση, όπως αυτές των Παναγιώτη Χοβαρδά¹⁵ και της Μαρίας Γιανγκιτσέρη,¹⁶ ενώ ιδιαίτερη μνεία αρμόζει και στην πρόσφατη διδακτορική διατριβή της Gordana Blagojevic.¹⁷

Ωστόσο, μια συστηματική και ολιστική καταγραφή και μελέτη της βιογραφικής, βιωματικής εμπειρίας της ψαλτικής, με βάση τις ποιοτικές μεθόδους έρευνας των κοινωνικών επιστημών, δεν έχει ακόμα επιχειρηθεί οργανωμένα.

Βιογραφική προσέγγιση – Αφηγήσεις ζωής

Η βιογραφική προσέγγιση εντάσσεται στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας των κοινωνικών επιστημών¹⁸ και είναι η μελετημένη παραγωγή ή/και συλλογή και

¹¹ Βλ. ενδεικτικά: <http://ikivotos.gr/post/237/giwrsgos-naoym-oi-psaltes-einai-ferari-xwris-hellip-benzinh>· <http://popaganda.gr/zoi-enos-ergati-tis-vizantinis-mousikis>· <http://psalmodia.blogspot.gr/2013/09/blog-post.html>· <http://e-kere.gr/συνεντεύξεις>. Πρβλ. <http://www.kathimerini.gr/37247/article/epikairothta/ellada/h-mproemikh-kontra-toy-dezioy-me-ton-aristero-yalth-stis-ekklhsies>.

¹² *Η τέχνη της προσωπογραφίας στη Βυζαντινή Μουσική. Το πρόσωπο της Παναγίας*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 533-566 («Παράρτημα: Η απήχηση της ψαλτικής τέχνης προς τιμήν της Παναγίας και η αντίληψη της μουσικής της προσωπογραφίας στο πλήρωμα της ορθόδοξης εκκλησίας»).

¹³ *Σύγχρονα μοντέλα ανάλυσης βυζαντινής μουσικής. Το φαινόμενο της μελισματικότητας στα κεκραγάρια*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2017· στο δεύτερο μέρος της διατριβής αναλύονται χρησιμοποιηθέντα ερωτηματολόγια για τη διερεύνηση του θέματος: «Βυζαντινή Μουσική και Συναίσθημα» (ειδικότερα ενδιαφέρουν τα κεφάλαια 5 & 6: «Συναίσθηματικός αντίκτυπος των κεκραγαρίων σε πρωτοψάλτες και εκκλησιαζόμενους»).

¹⁴ *Aural Education and its Pedagogical Conceptualisation in Higher Music Education: An investigation through varied perspectives*, διδακτορική διατριβή, University College London / Institute of Education, 2018 (αναφορά στις «μουσικές ακουστικές ικανότητες», όπως αυτές νοούνται και καλλιεργούνται σε διαφορετικές μουσικές παραδόσεις – π.χ. στην ευρωπαϊκή κλασική, στην ελληνική παραδοσιακή, στην τζαζ μουσική κ.λπ. – ως μία των οποίων διερευνάται και αυτή της βυζαντινής μουσικής).

¹⁵ *Η ψαλτική ζωή στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης κατά τον 19ο και 20ό αιώνα μέσα από ιστορικές πηγές*· στο πλαίσιο εκπόνησης της διατριβής αυτής στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου επιχειρούνται συνεντεύξεις, επί τη βάση ειδικού ερωτηματολογίου, με στόχευση σε ποικίλες εκφάνσεις της ψαλτικής ζωής: ερωτώνται, για παράδειγμα, είτε ψάλτες, σχετικά με την ερμηνεία / διδασκαλία / έκδοση βιβλίων κ.λπ., είτε ακόμη και άλλοι μύστες της ψαλτικής, όπως π.χ. επίτροποι ναών, σχετικά με τη συμμετοχή τους στη διαμόρφωση / επιρροή της ψαλτικής, κ.ο.κ.

¹⁶ *Konzepte und Praxen der Musikerziehung am Beispiel der liturgischen Musik in Ost-und Westkirche, vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Έννοιες και πρακτικές της μουσικής εκπαίδευσης στο παράδειγμα της λειτουργικής μουσικής στην Ανατολική και Δυτική Εκκλησία, από τον Μεσαίωνα έως σήμερα)· διακρατική διατριβή, μεταξύ του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Α.Π.Θ. και του Folkwang Universität der Künste, Essen.

¹⁷ *Η μουσική μεταρρύθμιση του 1814: μια εμπειρική-αφηγηματολογική προσέγγιση*, εκδ. Εργαστηρίου Βυζαντινής Μουσικολογίας του Τμήματος Μουσικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2019, σ. 113-139 («Η απήχηση της μεταρρύθμισης σήμερα», όπου συνεντεύξεις και ελεύθερες συζητήσεις) και σ. 139-154 («Εννοιολογικές παραστάσεις για τη σημειογραφία της βυζαντινής μουσικής», όπου ερωτηματολόγια σε ειδικό και τυχαίο δείγμα).

¹⁸ Για τη βιογραφική προσέγγιση και την ερευνητική αξιοποίησή της από τις κοινωνικές επιστήμες, βλ. ενδεικτικά: Daniel Bertaux (επιμ.), *Biography and society. The life history approach in the social sciences*, Sage Publications (Sage Studies in International Sociology, vol. 23), Beverly Hills (CA) 1981· Tom Wengraf, *Qualitative research interviewing: Biographic narrative and semistructured methods*, Sage Publications, London 2001· Παύλος Πανταζής, *Από τα υποκείμενα στο υποκείμενο. Η βιογραφική*

ερευνητική χρήση τεκμηρίων ζωής, ιστοριών, απολογισμών και αφηγήσεων, που περιγράφουν καθοριστικές-σημαδιακές στιγμές της ζωής των ανθρώπων.¹⁹ Τα στοιχεία αυτά περιλαμβάνονται σε γραπτές αυτοβιογραφίες (autobiographies) και βιογραφίες (biographies),²⁰ ημερολόγια (diaries), επιστολές (letters), νεκρολογίες (obituaries), καθώς και σε αφηγήσεις ζωής (life stories) και ιστορίες ζωής (life histories), αφηγήσεις προσωπικών εμπειριών (personal experience stories), προφορικές ιστορίες (oral histories) και προσωπικές ιστορίες (personal histories).²¹

Οι συνεντεύξεις αφηγήσεων ζωής αποτελούν την πιο διαδεδομένη τεχνική της βιογραφικής προσέγγισης και σε αυτές, ο/η αφηγητής/τρια διηγείται στον/την ερευνητή/τρια σε πρώτο πρόσωπο και αναφέρεται σε βασικές ατομικές εμπειρίες του/της.²²

Οι αφηγήσεις ζωής και γενικότερα οι προφορικές μαρτυρίες έχουν βρει από τη δεκαετία του 1970 και εξής ένα εύρος εφαρμογών από τις κοινωνικές επιστήμες (κοινωνιολογία, κοινωνική ψυχολογία, προφορική ιστορία, κοινωνική ανθρωπολογία, πολιτισμικές σπουδές, λαογραφία), στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν κοινωνικά και πολιτισμικά φαινόμενα δίνοντας έμφαση στο βίωμα και τη νοηματοδότηση της εμπειρίας από τους/τις αφηγητές/τριες. Επιπλέον, αναδείχθηκαν οι φωνές των άλλοτε σιωπηλών υποκειμένων της ιστορίας (γυναίκες, παιδιά, ηλικιωμένοι, μετανάστες, πρόσφυγες, ασθενείς κ.ά.). Βασική παραδοχή από όλες τις κοινωνικές επιστήμες που έχουν αξιοποιήσει ερευνητικά τη βιογραφική προσέγγιση είναι ότι οι αφηγήσεις ζωής και οι ακόμα πιο σύνθετες ιστορίες ζωής είναι κοινωνικά καθορισμένες ατομικές μαρτυρίες, στις οποίες η ατομική μνήμη και η υποκειμενικότητα των αφηγητών συνδιαλέγεται με τη συλλογική μνήμη.²³

Στο Εργαστήριο Κοινωνικών Επιστημών του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών έχει συγκροτηθεί ένα Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής, που περιλαμβάνει αυτή τη στιγμή 757 ηχογραφημένες ή βιντεοσκοπημένες συνεντεύξεις αφηγήσεων ζωής με εστίαση κυρίως στα βιώματα της παιδικής και νεανικής ηλικίας των αφηγητών/τριών, τα μεταγραμμένα κείμενά τους, φωτογραφικό υλικό, εκθέσεις της ερευνητικής διαδικασίας, ερμηνευτική και αναστοχαστική ανάλυση. Οι συνεντεύξεις έχουν ληφθεί από προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές του Τμήματος, που έχουν παρακολουθήσει ειδικά εξαμηνιαία μαθήματα σχετικά με τη βιογραφική μέθοδο και συνέντευξη. Από το προηγούμενο ακαδημαϊκό έτος έχει αναπτυχθεί μια γόνιμη συνεργασία ανάμεσα στο Π.Τ.Δ.Ε. και το Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Ε.Κ.Π.Α.: μεταπτυχιακοί φοιτητές της Βυζαντινής

προσέγγιση στην ψυχοκοινωνική έρευνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004· Γιώργος Τσιώλης, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα* (πρόλογος: Prof. Dr. Peter Alheit), εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006· Κακάμπουρα, *Αφηγήσεις ζωής. Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, ό.π.

¹⁹ Kenneth Plummer, *Documents of life*, Allen and Unwin, London 1983.

²⁰ Wilhelm Dilthey, "Autobiography and History", *Pattern and meaning in History: Thoughts on History and Sociology* (επιμ. και εισαγωγή: Hans P. Rickman), Harper & Row, New York 1910 / 1963, σ. 85-93.

²¹ Norman K. Denzin, *Interpretive biography*, Sage Publications (Qualitative Research Methods, vol. 17), Newbury Park (CA) 1989, σ. 7.

²² Μαρία Θανοπούλου & Μαρίνα Πετρονάτη, «Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64, 1987, σ. 25-26.

²³ Θεόδωρος Παραδέλλης, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο: Ρίκα Μπενβενίστε και Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης: Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, εκδ. Αλεξάνδρεια - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1999, σ. 27-58· Ρέα Κακάμπουρα, «Λαϊκή αυτοβιογραφία και Λαογραφία: Η διυποκειμενικότητα της πρόσληψης του παρελθόντος», στο: Άντα Κατσίκη-Γκίβαλου (επιμ.), *Η λογοτεχνία σήμερα: όψεις, αναθεωρήσεις, προοπτικές (πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 29, 30 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2002)*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 588-597.

Μουσικολογίας παρακολούθησαν συστηματικά το μάθημα για τις αφηγήσεις ζωής που διδάσκει η Ρέα Κακάμπουρα, με σκοπό να πάρουν βιογραφικές συνεντεύξεις από ψάλτες. Επιπλέον στο Π.Μ.Σ. του Π.Τ.Δ.Ε, Κατεύθυνση «Λαογραφία και Εκπαίδευση», εκπονήθηκε και ολοκληρώθηκε το 2019 διπλωματική εργασία από τη μουσικό και ψάλτρια Αναστασία Γαλανοπούλου με τίτλο «Αφηγήσεις, εμπειρίες και πρακτικές της ψαλτικής: βιογραφική έρευνα και διδακτικές προτάσεις», όπου δοκιμάστηκε για πρώτη φορά συστηματικά σε έρευνα ο Οδηγός Συνέντευξης. Στόχος και των δύο Τμημάτων είναι η συνέχιση της έρευνας αυτής και η σταδιακή δημιουργία ενός Αρχείου Αφηγήσεων Ζωής Ψαλτών και Ψαλτριών, το οποίο θα εμπλουτίσει την έρευνα της βυζαντινής μουσικής, της θρησκευτικής λαογραφίας και ανθρωπολογίας με το λόγο και την εμπειρία του ανθρώπινου φορέα της σπουδαίας πολιτιστικής μας παράδοσης, της ψαλτικής.

Προτεινόμενος Οδηγός Συνέντευξης

Σε κάθε ποιοτική έρευνα που βασίζεται στην παραγωγή των δεδομένων της μέσω συνεντεύξεων, προϋπόθεση θεωρείται ο καλός σχεδιασμός ενός Οδηγού Συνέντευξης. Ο Οδηγός Συνέντευξης χαρακτηρίζεται από ανοικτότητα και ευελιξία,²⁴ δεν είναι ένα κλειστού τύπου ερωτηματολόγιο, κάτι που αποτελεί τεχνική των ποσοτικών μεθόδων έρευνας των κοινωνικών επιστημών. Περιλαμβάνει άξονες με τις βασικές θεματικές της έρευνας που θα πρέπει να ακολουθούνται από τους/τις συνεντευκτές/εύκτριες με προτεινόμενα ερωτήματα, τα οποία μπορούν στην πορεία των συνεντεύξεων να τροποποιηθούν ή να εμπλουτιστούν με νέες ερωτήσεις που θα προκύψουν κατά τη διάδραση της συνέντευξης.

Ο Οδηγός που σχεδιάσαμε επιδιώκει να φωτίσει το βίωμα της ψαλτικής από την παιδική ήδη ηλικία του/της ψάλτη/τριας έως το παρόν μέσα από μια λαογραφική, ανθρωπολογική και μουσικολογική προσέγγιση, που λαμβάνει υπ' όψιν της τις αναλυτικές κατηγορίες του φύλου, της ηλικίας, του κοινωνικού και πολιτισμικού προφίλ της οικογένειας, της προφορικότητας ή εγγραμματοσύνης που συνδέεται με την εκπαίδευση ή μη των ψαλτών/τριών στη βυζαντινή μουσική, τον τόπο επιτέλεσης της ψαλτικής, τα συναισθήματα των αφηγητών/τριών από την εμπειρία της ψαλτικής κ.ά. Οργανώνεται πάνω στους εξής άξονες:

1. Εισαγωγικές ερωτήσεις.
2. Η πατρική οικογένεια του ψάλτη: θρησκευτικές αντιλήψεις και πρακτικές.
3. Θρησκευτικές πεποιθήσεις του/της αφηγητή/τριας.
4. Ψαλτική εκπαίδευση: σημαντικοί δάσκαλοι.
5. Άλλη μουσική εκπαίδευση.
6. Ψαλτικές εμπειρίες και συναισθήματα.
7. Απόψεις για τη ψαλτική.
8. Αντιλήψεις για τον «καλοφωνάρη» ψάλτη.
9. Αυτοαξιολόγηση.
10. Ο/η ψάλτης/τρια ως δάσκαλος/α.
11. Σχέσεις με τον/την άλλο/η ψάλτη/τρια (δεξιό/ά ή αριστερό/ή, ανάλογα).
12. Σχέσεις με τους ιερείς.
13. Οικονομικές απολαβές.
14. Σχέσεις με το εκκλησίασμα.
15. Η στάση της οικογένειας του ψάλτη.
16. Ψαλτική δραστηριότητα εκτός ναού.
17. Χρήση της τεχνολογίας.

²⁴ Για ζητήματα δεοντολογίας, βλ. ενδεικτικά: <http://www.epi.uth.gr/index.php?page=practice2>.

18. Προβολή στα Μ.Μ.Ε.
19. Ενδυματολογικές επιλογές.
20. Διακρίσεις.
21. Απόψεις για το μέλλον της ψαλτικής τέχνης.

Παραθέτουμε στη συνέχεια τον Οδηγό Συνέντευξης καθώς και τις συνοδευτικές καρτέλες με τα στοιχεία της συνέντευξης, των ερευνητών, των αφηγητών/τριών, και το «Παραχωρητήριο» της συνέντευξης, τα οποία συμπληρώνονται μετά τη συνέντευξη. Τα στοιχεία αυτά μαζί με την «Έκθεση της ερευνητικής διαδικασίας», στην οποία περιγράφονται αναλυτικά ο χώρος και ο χρόνος της συνέντευξης, το κλίμα, τα συναισθήματα, οι δυσκολίες και οι περιορισμοί της έρευνας, πλαισιώνουν το ηχητικό ή οπτικοακουστικό τεκμήριο, τη μεταγραφή των λεκτικών διαδράσεων της συνέντευξης, φωτογραφικό ή/και άλλο χειρόγραφο ή έντυπο υλικό σχετικό με την έρευνα, και είναι απαραίτητα προκειμένου να ενταχθούν σε ένα Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής Ψαλτών και Ψαλτριών και έτσι να δύνανται να αξιοποιηθούν ερευνητικά δευτερογενώς και από άλλους/ες ερευνητές/τριες.²⁵

1

Οδηγός βιογραφικής συνέντευξης με εστίαση στην εμπειρία της ψαλτικής

Εισαγωγικές ερωτήσεις

Πώς σε²⁶ λένε; Πού και πότε γεννήθηκες; Μίλησέ μου για την εμπειρία σου ως ψάλτης/τρια. Πότε έψαλες για πρώτη φορά; Μίλησέ μου για αυτό.

Η πατρική οικογένεια: ενδοοικογενειακές σχέσεις, θρησκευτικές αντιλήψεις και πρακτικές. Πρώτες ψαλτικές εμπειρίες

Μίλησέ μου για την οικογένειά σου.

Περιγράψέ μου τον πατέρα σου. Τι δουλειά έκανε; Ποιος ήταν/είναι ο χαρακτήρας του; Ήταν/είναι χριστιανός ορθόδοξος; Πίστευε στον Θεό; Σου μιλούσε για τον Χριστό, την Παναγία, τους αγίους; Για τις χριστιανικές γιορτές; Ποιες αξίες σου έλεγε ότι είναι σημαντικές για τη ζωή σου; Πώς σε συμβούλευε; Ποια ήταν η σχέση του με την εκκλησία; Έψελνε; Αν ναι, ποια ήταν τα αγαπημένα του τροπάρια; Πού έψελνε; Πήγαινες και εσύ μαζί του στο ψαλτήρι; Αν δεν έψελνε, του άρεσε να τραγουδάει; Αν ναι, τι τραγούδια θυμάσαι να τραγουδούσε; Έπαιζε κάποιο μουσικό όργανο; Αν ναι, ποιο; Άκουγε μουσική γενικότερα; Αν ναι, τι είδους; Πώς ήταν η σχέση σου μαζί του;

Μίλησέ μου για τη μητέρα σου. Ήταν θρησκευόμενη γυναίκα; Τι σου έλεγε για τον Θεό; Έκανε τάματα; Είχε ιδιαίτερη ευλάβεια σε κάποια/ο αγία ή άγιο; Σου έμαθε προσευχές; Θυμάσαι να ψέλνει; Αν ναι, τι; Πήγαινε τακτικά στην εκκλησία; Συμμετείχε με κάποιο τρόπο σε πρακτικά θέματα της εκκλησίας; Τηρούσε τις νηστείες; Αν ναι, ποιες; Τι σε συμβούλευε; Πώς σου συμπεριφερόταν;

²⁵ Βλ. ενδεικτικά: Ρέα Κακάμπουρα, «Προϋποθέσεις και προβληματισμοί για μια δευτερογενή ανάλυση αφηγήσεων ζωής», στο: Δημοσθένης Δασκαλάκης (επιμ.), *Οι κοινωνικές επιστήμες και η υφιστάμενη κρίση (Social Sciences and the current crisis)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013, σ. 531-557· Ρέα Κακάμπουρα, «Δευτερογενής αφηγηματική ανάλυση βιογραφικών συνεντεύξεων: ένα εργαστήριο», στο: Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Γεφυρώνοντας τις γενιές: Διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες (πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012)*, εκδ. Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος 2013, σ. 505-519.

²⁶ Ανάλογα με το βαθμό οικειότητας ανάμεσα στον/την ερευνητή/τρια και τον/την αφηγητή/τρια υιοθετείται το β' ενικό ή β' πληθυντικό πρόσωπο στις ερωτήσεις.

Πηγαίνατε στην εκκλησία; Οι γονείς σου πίστευαν ότι δεν έπρεπε να εργάζονται τις Κυριακές γιατί ήταν αμαρτία; Οι γονείς σου συμμετείχαν σε κάποιο θρησκευτικό σύλλογο ή αδελφότητα; Πήγαινες σε κατηχητικό σχολείο; Η οικογένειά σου είχε κάποιο ιδιωτικό εκκλησάκι; Είχε κάποια ειδική θέση (στασίδα) που καθόταν στην εκκλησία της ενορίας της;

Έχεις αδέρφια; Αν ναι, μάθαινε κάποιο από αυτά να παίζει μουσικό όργανο; Κάποιος αδελφός/ή σου θυμάσαι ότι τραγούδαγε και αν ναι, τι; Έψελνε;

Γνώρισες τους παππούδες και τις γιαγιάδες σου; Τι θυμάσαι από αυτούς/ές; Έψελνε κάποιος/α από αυτούς/ές; Άλλος συγγενής ή οικογενειακός φίλος που θυμάσαι να έψελνε; Θυμάσαι κάποιο ιδιαίτερο περιστατικό ψαλτικής εμπειρίας από τα νεανικά σου χρόνια;

Η οικογένεια του/της ψάλτη/τριας (μετά το γάμο του/της) και η στάση της για την ψαλτική

Είσαι παντρεμένος/η; Η/ο σύζυγός σου πώς αντιμετωπίζει τη σχέση σου με την ψαλτική; Της/του αρέσει; Σε θαυμάζει; Σε ενθαρρύνει; Μήπως ζηλεύει κάποιες πτυχές της ψαλτικής σου δραστηριότητας; Κι αν ναι, ποιες; Είναι θρησκευόμενη/ος γυναίκα/άντρας; Έρχεται μαζί σου στην εκκλησία την Κυριακή; Ψέλνει και η/ο ίδια/ος; Τραγουδάει; Τι μουσική της/του αρέσει; Πόσο σε επηρεάζει (θετικά ή αρνητικά) η στάση της/του;

Έχεις παιδιά; Αν ναι, πώς βλέπουν τη σχέση σου με την ψαλτική; Τους αρέσει ο πατέρας/ψάλτης (ή η μητέρα/ψάλτρια); Σε θαυμάζουν; Έρχονται μαζί σου στην εκκλησία τις Κυριακές; Ακολούθησε κάποιο παιδί σου την ψαλτική; Υπάρχει κάποιο παιδί που να έχει εκφραστεί αρνητικά για την ενασχόλησή σου με την ψαλτική;

Ψαλτική εκπαίδευση: σημαντικοί δάσκαλοι

Πώς ξεκίνησες να ψέλνεις; Ποιος ήταν ο πρώτος σου δάσκαλος; Μετά, υπήρξε κάποιος άλλος ψάλτης / δάσκαλος που θαύμαζες; Ποιος; Πώς σε επηρέασε; Το ύφος της ερμηνείας σου θεωρείς ότι ακολουθεί κάποια ιδιαίτερη ψαλτική / υφολογική παράδοση (π.χ. πατριαρχική, αγιορείτικη κ.λπ.); Σπούδασες σε κάποιο ωδείο βυζαντινή μουσική; Έχεις δίπλωμα βυζαντινής μουσικής; Πτυχίο; Άλλες πιθανές ακαδημαϊκές σπουδές στη βυζαντινή μουσική (σεμινάρια, μεταπτυχιακό κ.λπ.);

Άλλη μουσική εκπαίδευση

Έχεις άλλη μουσική εκπαίδευση εκτός της βυζαντινής μουσικής; Αν ναι, ποια; Έχεις μάθει να παίζεις κάποιο μουσικό όργανο; Αν ναι, ποιο; Πόσα χρόνια; Πού έμαθες και από ποιον; Τι είδους μουσική σου αρέσει να ακούς; Αγαπημένοι τραγουδιστές, Έλληνες και ξένοι; Έπαιζες ή παίζεις μουσική στην παρέα σου; Τραγουδάς με τους φίλους σου; Συμμετείχες ή/και συμμετέχεις σε χορωδίες; Αν ναι, σε ποια/ες; Έχεις πάει ταξίδια με τη χορωδία για παραστάσεις; Πού; Θυμάσαι κάποιο/α από αυτά έντονα; Ποιο/α και γιατί;

Θρησκευτικές πεποιθήσεις του/της αφηγητή/τριας

Πιστεύεις στον Θεό; Στη Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου; Τι πιστεύεις για την κόλαση και τον παράδεισο; Πιστεύεις ότι κάνουν οι άγιοι θαύματα; Πιστεύεις στο «κακό μάτι» και στο ξεμάτιασμα; Προσεύχεσαι; Αν ναι, τι ζητάς από τον Θεό στην προσευχή σου;

Ψαλτικές εμπειρίες και συναισθήματα

Ήσουν παπαδάκι; Αν ναι, σε ποια ηλικία έγινες παπαδάκι; Σε ποια ενορία; Τι ακριβώς έκανες; Είχες φίλους που ήταν παπαδάκια; Σου άρεσε; Μίλησέ μου για κάποιο περιστατικό που θυμάσαι έντονα (αστείο, ευχάριστο, άβολο, δυσάρεστο).

Πήγαινες κάθε Κυριακή στην εκκλησία; Σε ποιες γιορτές έψελνες; Ποιοι ύμνοι σου άρεσαν περισσότερο; Γιατί; Υπάρχει κάποιο ψαλτικό μέλος που δεν σου αρέσει και τόσο μουσικά; Αν ναι, ποιο; Γιατί;

Υπάρχει κάποιος μελοποιός που σου αρέσει περισσότερο; Αν ναι, τι είναι αυτό που θαυμάζεις σε αυτόν;

Σου αρέσουν περισσότερο τα σύντομα ή τα αργά μέλη; Ποιος ήχος σου αρέσει περισσότερο; Γιατί;

Ποια εορταστική περίοδος σου αρέσει περισσότερο; Π.χ. Η Μεγάλη Τεσσαρακοστή; Η Μεγάλη Εβδομάδα; Ο Δεκαπενταύγουστος; Γιατί;

Πόσα χρόνια ψέλνεις; Υπάρχει κάποια χρονική περίοδος που σταμάτησες; Αν ναι, γιατί; Πότε ξανάρχισες;

Όταν ψέλνεις, φοράς ράσο, σκούφο, χιτώνα ή κάποιο άλλο διακριτικό της ψαλτικής σου δραστηριότητας;

[Για ψάλτες με σπουδές στη βυζαντινή μουσική]: Πριν ανέβεις στο αναλόγιο μελετάς τις συνθέσεις που πρόκειται να ψάλεις; Σου έχει συμβεί την ώρα που ψάλλεις να αναλύεις ταυτόχρονα μουσικολογικά το ψαλλόμενο μέλος νοερά; Αν ναι, πώς αισθάνθηκες; Ποιος θεωρείς ότι είναι ο ρόλος της σημειογραφίας στη ψαλτική ερμηνεία; Αισθάνεσαι ότι σε περιορίζει καλλιτεχνικά ή όχι; Εξήγησέ μου την απάντησή σου. Πιστεύεις ότι οι θεωρητικές μουσικολογικές γνώσεις σε βοήθησαν καλλιτεχνικά να γίνεις καλύτερος ψάλτης;

Σου αρέσει η ψαλτική πράξη; Τι ακριβώς σου αρέσει; Πώς αισθάνεσαι όταν ψέλνεις; Θυμάσαι κάποια στιγμή να αισθάνθηκες να απογειώνεσαι, να συνομιλείς με τον Θεό; Υπάρχουν στιγμές που ψέλνεις μηχανικά; Υπήρχε κάποια στιγμή που δεν αισθανόσουν καλά ψυχολογικά και άλλαξε η ψυχολογία σου όταν άρχισες να ψέλνεις;

Είσαι υπέρ ή κατά της χρήσης της τεχνολογίας στην ψαλτική τέχνη; Διαβάζεις τα υμνογραφικά κείμενα από το σύνηθες λειτουργικό βιβλίο ή από i-rad; Θεωρείς αναγκαία τα μικρόφωνα; Χρησιμοποιείς ηλεκτρονικό ισοκράτη; Ποιο είδος τονοδότη προτιμάς (πνευστό, ηλεκτρονικό, κρουστό);

Ψάλλεις από μνήμης; Ποιες συνθέσεις συνήθως ψέλνεις από μνήμης; Όποτε ψάλλεις από μνήμης, αυτοσχεδιάζεις; Αν ναι, ο αυτοσχεδιασμός σου θεωρείς ότι είναι κομμάτι της ψαλτικής παράδοσης ή δημιουργείς εκείνη την ώρα δικές σου μελωδίες; Μίλησέ μου για τα συναισθήματά σου την ώρα του αυτοσχεδιασμού.

Όταν ψέλνεις, κουνάς τα χέρια σου; Ποια είναι γενικά η άποψή σου για την πρακτική της χειρονομίας; Ποια στάση σώματος υιοθετείς όσο ψέλνεις; Πώς αισθάνεσαι εκείνη τη στιγμή;

Ηχογραφείς ή βιντεοσκοπείς τον εαυτό σου όταν ψέλνεις; Αν ναι, πώς χρησιμοποιείς στη συνέχεια αυτές τις καταγραφές; Τις κρατάς στο αρχείο σου; [Για δασκάλους]: Τις διανέμεις στους μαθητές σου; Τις δημοσιοποιείς στο διαδίκτυο; Αν ναι (για τη δημοσιοποίηση στο διαδίκτυο), τι σχόλια έχεις ακούσει ή διαβάσει για αυτές; Πώς αισθάνθηκες για αυτά;

Ψαλτική δραστηριότητα εκτός ναού

Συμμετέχεις σε κάποια χορωδία κι, αν ναι, σε ποια θέση (χοράρχης, μονοφωνάρης, μέλος, ισοκράτης); Έχεις λάβει μέρος σε συναυλία βυζαντινής μουσικής; Σε συναυλία παραδοσιακής μουσικής; Ποια η διαφορά ανάμεσα στην ψαλτική δραστηριότητα σε ναό και σε συναυλία; Ποια η αντίδραση του κοινού στη συναυλία; Έχεις λάβει μέρος σε επαγγελματική ηχογράφηση; Οι ηχογραφήσεις συμβάλλουν κατά τη γνώμη σου θετικά στη διάδοση της βυζαντινής μουσικής;

Διακρίσεις

Έχεις χειροθετηθεί αναγνώστης ή έχεις λάβει ευχή ρασοφορίας; Εάν ναι, τι σημαίνει αυτό για σένα; Έχεις λάβει τιμητικές διακρίσεις ή οφφίκια για τη μουσική σου δραστηριότητα; Αν ναι, ποιες, τότε, με ποια αφορμή, από ποιο πρόσωπο ή φορέα; Ποια είναι γενικά η άποψή σου για την επίδοση παρόμοιων ψαλτικών οφφικίων;

Απόψεις του/της ψάλτη/ψάλτριας για την ψαλτική τέχνη

Πιστεύεις ότι η ψαλτική τέχνη είναι απαραίτητη κατά τις ακολουθίες ή θα μπορούσε μια ακολουθία να περιλαμβάνει μόνο ανάγνωση και/ή κήρυγμα; Η διάρκεια των ψαλλομένων μελών πρέπει να ακολουθεί τις λειτουργικές ανάγκες ή όχι; Είναι θεμιτό οι ψαλτικές μελοποιήσεις που αποδίδονται μόνο την ώρα των εκκλησιαστικών ακολουθιών να προβάλλονται και σε άλλες καλλιτεχνικές ευκαιρίες, όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει στις συναυλίες; Αν ναι, μέχρι ποιο σημείο θα πρέπει να γίνεται αυτό;

Ο λαός πρέπει, όταν μπορεί και το επιθυμεί, να συμμετέχει στα ψαλλόμενα; Ενθαρρύνεις προσωπικά τη συμμετοχή στην ψαλμωδία του εκκλησιάσματος;

Τι είναι προτιμότερο, κατά τη γνώμη σου, στο αναλόγιο να υπάρχει χορωδία ή ένας ψάλτης; Ποια πρέπει να είναι τα χαρακτηριστικά των ατόμων που συμμετέχουν στη χορωδία του αναλογίου; Ποια θεωρείς ότι πρέπει να είναι η επιβεβλημένη συμπεριφορά τους; Εσύ, όταν ψάλλεις, έχεις χορωδία στο αναλόγιο; Κάνεις πρόβες προηγουμένως;

Πώς πρέπει να γίνεται το ισοκράτημα; Να είναι συντηρητικό ή όχι; Με μηχανικό / ηλεκτρονικό ισοκράτη ή όχι;

Η ψαλτική πρέπει να διεγείρει τα συναισθήματα των πιστών και, αν ναι, μέχρι ποιο βαθμό; Είναι σωστό με την επιλογή και τον τρόπο εκτέλεσης των ψαλλόμενων μελών να απομακρύνεται η προσοχή από τα υμνολογικά κείμενα και να εστιάζεται στη μελωδία; Πόσο συχνά και υπό ποιες προϋποθέσεις θα μπορούσε να γίνει αυτό;

Πιστεύεις ότι ο ψάλτης μπορεί να καινοτομεί στην επιλογή των μελών επιλέγοντας νέες συνθέσεις ή διασκευές των κλασικών; Είναι θεμιτό να ψάλλει ο/η ίδιος/α δικές του/της συνθέσεις ή όχι; Αν ναι, τι χαρακτηριστικά πρέπει να έχουν αυτές; Εσύ έχεις ψάλλει ποτέ στο αναλόγιο τέτοιες συνθέσεις; Εκτός του αναλογίου (για παράδειγμα, στη μελέτη σου ή σε συναυλίες ή σε χορωδίες);

Ο ψάλτης πρέπει να ακολουθεί αυστηρά το Τυπικό; Εσύ το κάνεις αυτό; Ποιο Τυπικό ακολουθείς; Αφιερώνεις χρόνο στη μελέτη των τυπικών διατάξεων;

Αντιλήψεις για τον «καλοφωνάρη» ψάλτη

Ποιες ιδιότητες πρέπει να έχει ένας καλοφωνάρης ψάλτης κατά τη γνώμη σου; Πώς πρέπει να χρησιμοποιεί τις δυνατότητες της φωνής του; Πιστεύεις ότι ο/η καλός/ή ψάλτης/τρια γεννιέται ή διαμορφώνεται με την εξάσκηση;

Ο/Η ψάλτης/τρια ως Δάσκαλος/α

Έχεις διδάξει βυζαντινή μουσική ή παραδοσιακό τραγούδι και, εάν ναι, πού; Έχεις δίπλωμα βυζαντινής μουσικής;

Έχεις πολλούς μαθητές; Τι ηλικίες έχουν; Είσαι αυστηρός/ή μαζί τους; Πιστεύεις ότι όλοι μπορούν να ψάλλουν; Αν κάποιος είναι φάλτσος τον αποθαρρύνεις να ασχοληθεί με την ψαλτική; Το μάθημα που κάνεις είναι ομαδικό, ατομικό ή και τα δύο; Πόσο καιρό κατά μέσο όρο χρειάζεται ένας μαθητής σου μέχρι να μπορέσει να αναλάβει υπεύθυνα ένα αναλόγιο; Υποχρεώνεις ή ενθαρρύνεις τους μαθητές σου να έρχονται στο αναλόγιο; Αν έρχονται, τους αφήνεις να ψάλλουν μαζί σου ή μόνοι τους;

Ποια είναι τα στάδια της μαθητείας της ψαλτικής;

Πιστεύεις ότι οι μαθητές σου πρέπει να έχουν γνώση της ευρωπαϊκής μουσικής; Γνώσεις Λειτουργικής και Υμνολογίας; Τυπικό τούς διδάσκεις; Ιστορία της Βυζαντινής Μουσικής; Τους μιλάς για το «ύφος», τον τρόπο ψαλσίματος που ακολουθείς και, εάν ναι, γιατί; Για το «ύφος» των άλλων ψαλτών;

Ενθαρρύνεις τους μαθητές σου να αποκτήσουν ακούσματα από άλλους ψάλτες; Αν ναι, από ποιους; Με τι διαθέσεις αντιμετωπίζεις γενικά τους ομότεχνούς σου ψάλτες; Συνηθίζεις να ασκείς κριτική; Το πράττεις ιδιωτικά ή δημόσια;

Ποιο εκπαιδευτικό υλικό χρησιμοποιείς στη διδασκαλία της ψαλτικής; Έχεις δικά σου βιβλία ή χρησιμοποιείς άλλων; Χρησιμοποιείς τεχνολογικά μέσα για τη διδασκαλία (π.χ. Η/Υ, CD κ.λπ.); Χρησιμοποιείς μουσικό όργανο για να διδάξεις βυζαντινή μουσική και, εάν ναι, ποιο; Ποια είναι η γνώμη σου για την ένταξη της βυζαντινής μουσικής στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών των μουσικών σχολείων;

Όταν τελειώσει η μαθητεία τους, κρατάς επαφές μαζί τους; Παρακολουθείς την εξέλιξή τους; Αυτοί/ές σε συμβουλεύονται; Δέχονται την κριτική σου;

Έχεις ως μαθητές υποψήφιους ιερείς; Αν κάποιος ιερέας δεν είναι καλλίφωνος, πώς το αντιμετωπίζεις;

Πώς θα χαρακτήριζες τη σχέση δασκάλου – μαθητή της μουσικής;

Ψαλτική αυτοαξιολόγηση

Τι είδους ψάλτης/τρια πιστεύεις ότι είσαι; Καλός/ή, κακός/ή, μέτριος/α, πολύ καλός/ή, υπέροχος/η; Γνωρίζεις τις δυνατότητες της φωνής σου; Έχεις σπουδάσει ποτέ φωνητική; Ποια είναι η έκταση της φωνής σου; Σε ποιο φωνητικό εύρος μπορείς να ψάλλεις; Είσαι τενόρος / σοπράνο, μπάσος / κοντράλτο; Γυμνάζεις τη φωνή σου πριν ψάλλεις; Όταν αρχίζεις να ψάλλεις, ξεκινάς από χαμηλή φωνητική περιοχή και ανεβαίνεις σταδιακά ή αρχίζεις κατευθείαν από υψηλή φωνητική περιοχή; Πιστεύεις ότι μπορείς να γίνεις καλύτερος/η; Τι θα ήθελες να αλλάξεις στη φωνή σου;

Η σχέση με τον/την άλλο/η ψάλτη/τρια (δεξιό/ά ή αριστερό/ή, ανάλογα)

Είσαι δεξιός ή αριστερός ψάλτης; Πόσα χρόνια βρίσκεσαι στην κάθε θέση; Πώς βλέπεις τον άλλο ψάλτη; Σαν συνεργάτη / συνάδελφο; Σαν ανταγωνιστή; Πιστεύεις ότι ψέλνει ωραία; Είστε φίλοι; Πόσο καιρό ψέλνετε μαζί; Τι δεν σου αρέσει στον τρόπο που ψέλνει; Ποιος επιλέγει (το ρεπερτόριο, το ύφος, τον ρυθμό κ.λπ.) που θα ψάλετε; Με ποιον/ποια ψάλτη/τρια αισθάνθηκες αρμονικά στο ψάλσιμο; Είχατε συνεννοηθεί από πριν; Είχατε κάνει πρόβα ή βγήκε αυθόρμητα; Πόσο σημαντική είναι η φωνητική υποστήριξη από τους ισοκράτες (για τον πρώτο ψάλτη); Έρχονται συχνά αυτόκλητοι ψάλτες στην εκκλησία που ψέλνεις; Ποια είναι η γνώμη σου για αυτούς; Πώς τους αντιμετωπίζεις;

Σχέσεις με τους ιερείς

Ποια είναι η σχέση σου με τον ιερέα της εκκλησίας που ψέλνεις; Πώς γνωριστήκατε; Τι σχόλια κάνει για το ψάλσιμό σου; Του αρέσει; Ασκεί κριτική; Πόσο επηρεάζουν τον τρόπο που ψέλνεις τα σχόλια του ιερέα; Πιστεύεις ότι ο ιερέας ψέλνει ωραία; Ακολουθεί κάποιο «σύστημα»; Θυμάσαι κάποιο ιδιαίτερο περιστατικό με τον παπά της ενορίας; Θυμάσαι κάποιον ιερέα που να σε επηρέασε πνευματικά; Ιερέα που θαύμαζες ή θαυμάζεις για τις ψαλτικές του ικανότητες; Έχεις ψάλλει με κακόφωνο ιερέα; Αν ναι, θυμάσαι ποιες ήταν οι αντιδράσεις του εκκλησιάσματος; Έχεις αρνητικές εμπειρίες από τη συνεργασία σου με κάποιον ιερέα; Αν ναι, ανάφερέ μου κάποια περιστατικά που θυμάσαι έντονα.

Αν ο ιερέας σου υποδείξει ή απαιτήσει να ψάλλεις κάτι, πώς αισθάνεσαι; Ακολουθείς τις υποδείξεις του; Έχεις συμφωνήσει προηγουμένως τι θα ψάλετε (π.χ. τον ήχο των

Λειτουργικών); Πώς συνεννοείστε σχετικά με τη χρονική διάρκεια των ακολουθιών; Συμφωνείς με τις κατά περίπτωση χρονικές συντμήσεις ή επιμηκύνσεις των εκκλησιαστικών ακολουθιών; Πώς τις αντιμετωπίζεις στην πράξη; Πώς αισθάνεσαι όταν συμβαίνει αυτό;

Οικονομικές απολαβές

Πληρώνεσαι για το ψάλσιμο; Αν ναι, πόσα χρήματα; Κάθε πότε και από ποιον; Θεωρείς ικανοποιητική την αμοιβή αυτή; Πού κυμαίνονται οι μισθοί των ψαλτών; Πόσων χρόνων ήσουν όταν αμείφθηκες για πρώτη φορά;

Αν έχεις κάνει ηχογραφήσεις, τις εμπορεύεσαι;

Αν κάνεις μαθήματα, αμείβεσαι γι' αυτά; Από ποιον;

Σχέσεις με το εκκλησίασμα

Τι σχόλια έχεις ακούσει από το ακροατήριο στην εκκλησία για το ψάλσιμό σου; Κοιτάς τους/τις ενορίτες/ισσες, όταν ψέλνεις; Αν ναι, τι παρατηρείς; Ποιοι ύμνοι βλέπεις ότι είναι πιο γνωστοί και αγαπητοί στους ενορίτες/ισσες; Συμμετέχουν ψέλνοντας και αυτοί/ές; Ενθαρρύνεις αυτή την πρακτική; Περισσότερο ψέλνουν οι άντρες ή οι γυναίκες; Θυμάσαι κάποια ιδιαίτερα περιστατικά μέσα στην εκκλησία; Θα ήθελες να προσθέσεις κάτι ακόμα;

Ευχαριστίες του/της συνεντευκτή/εύκτριας για την παραχώρηση της συνέντευξης.

2

ΠΑΡΑΧΩΡΗΤΗΡΙΟ ΑΡΧΕΙΟΥ ΑΦΗΓΗΣΕΩΝ ΖΩΗΣ, Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α.

Το Εργαστήριο Κοινωνικών Επιστημών του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, θέλοντας να συμβάλει στην εκπαίδευση των φοιτητριών/ών του στη βιογραφική συνέντευξη και στην παράλληλη διάσωση της ζωντανής μνήμης του τόπου μας, δημιούργησε ένα αρχείο οπτικοακουστικών συνεντεύξεων αφηγήσεων ζωής. Στο Αρχείο αυτό κατατίθενται οι ηχογραφημένες και βιντεοσκοπημένες συνεντεύξεις αφηγήσεων ζωής που λαμβάνονται από προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές, υποψήφιους διδάκτορες και ερευνητές, καθώς και φωτογραφικό και αρχειακό υλικό. Σκοπός της συλλογής είναι να διασωθούν για τις μελλοντικές γενιές σημαντικές πτυχές της πολιτισμικής ιστορίας με έμφαση κυρίως στην οικογενειακή μνήμη και την εμπειρία της παιδικής ηλικίας των αφηγητών/τριών και να διατεθούν στο ευρύτερο κοινό για ερευνητικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς. Εκτιμώντας την ιστορική αξία της μαρτυρίας σας, σας παρακαλούμε να την παραχωρήσετε στο Αρχείο μας, υπογράφοντας το παρακάτω παραχωρητήριο.

Ρέα Κακάμπουρα

Επιστημονική Υπεύθυνη του Αρχείου Αφηγήσεων Ζωής του Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α.

Διευθύντρια Εργαστηρίου Κοινωνικών Επιστημών Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α.

ΠΑΡΑΧΩΡΗΤΗΡΙΟ

Δια του παρόντος παραχωρώ στο Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής του Εργαστηρίου Κοινωνικών Επιστημών του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών την ηχογραφημένη / βιντεοσκοπημένη μαρτυρία μου και τα συνοδευτικά τεκμήρια. Το Αρχείο μπορεί να χρησιμοποιήσει το υλικό για

ερευνητικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς, σε έντυπες και ηλεκτρονικές δημοσιεύσεις (συμπεριλαμβανομένου και CD ή και στο Διαδίκτυο), σε διαλέξεις, σε ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές και σε μουσειακές εκθέσεις.

Περιορισμοί:

- Επιθυμώ να διασφαλιστεί η ανωνυμία μου.
- Επιτρέπω την επώνυμη χρήση της συνέντευξής μου μόνο ύστερα από ..... χρόνια.
- Άλλο: .....

Όνοματεπώνυμο του/της αφηγητή/τριας: .....

Διεύθυνση, τηλέφωνο, e-mail αφηγητή/τριας: .....

Ημερομηνία ..... Υπογραφή .....

Εκ μέρους του Αρχείου Αφηγήσεων Ζωής

Όνοματεπώνυμο συνεντευκτή/εύκτριας: .....

Διεύθυνση, τηλέφωνο, e-mail συνεντευκτή/εύκτριας: .....

Ημερομηνία ..... Υπογραφή .....

3

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

Αφήγηση ζωής του/της .....

Διεύθυνση κατοικίας του/της αφηγητή/τριας: Νομός .....

Πόλη / Χωριό ..... Οδός και αριθμός .....

Τηλέφωνο ..... e-mail .....

Η συνέντευξη ηχογραφήθηκε ή βιντεοσκοπήθηκε στην παραπάνω διεύθυνση / αλλού:

.....

Όνοματεπώνυμο συνεντευκτή/εύκτριας και στοιχεία του/της (διεύθυνση, τηλέφωνο):

.....

Ημερομηνία της συνέντευξης: .....

Χρονική διάρκεια της συνέντευξης (π.χ. 1 ώρα και 15 λεπτά): .....

Τεχνολογικός εξοπλισμός συνέντευξης (ψηφιακό σύστημα ηχογράφησης, βιντεοκάμερα, φωτογραφική μηχανή, ηλεκτρονικός υπολογιστής, κινητό τηλέφωνο, κ.λπ.). Σημειώστε την μάρκα, τον τύπο της συσκευής και το πρόγραμμα της ηχογράφησης / βιντεοσκόπησης:

.....

Σχέση αφηγητή – συνεντευκτή (π.χ. συγγενική, φιλική, δάσκαλος – μαθητής): .....

Τεχνική συνέντευξης (Ελεύθερη/ Ημικατευθυνόμενη / Κατευθυνόμενη με έμφαση στην εμπειρία της ψαλτικής τέχνης): .....

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΚΤΗ/ΕΥΚΤΡΙΑΣ

Όνοματεπώνυμο συνεντευκτή/εύκτριας: .....

Διεύθυνση: .....

Τηλέφωνο ..... e-mail .....

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΦΗΓΗΤΗ/ΤΡΙΑΣ

Αφήγηση ζωής του/της .....

Τόπος και έτος γέννησης: .....

Όνομα και επάγγελμα πατέρα: .....

Όνομα και επάγγελμα μητέρας: .....

Ονόματα αρσενικών αδελφών (σπουδές / επάγγελμα): .....

.....

.....

Ονόματα θηλυκών αδελφών (σπουδές / επάγγελμα): .....

.....

.....

Εκπαίδευση αφηγητή: .....

Μουσικολογική εκπαίδευση: .....

Επάγγελμα: Χρονολογίες

.....

Εκκλησίες όπου έψαλε: Χρονολογίες

.....

.....

Χορωδίες όπου συμμετείχε ή που δημιούργησε: Χρονολογίες

.....

.....

Ωδεία και σχολές όπου δίδαξε: Χρονολογίες

.....

.....

Χρονολογία γάμου: .....

Τόποι κατοικίας: Χρονολογίες

.....

.....

Όνομα και επάγγελμα συζύγου / σχέση με την ψαλτική: .....

.....

Όνομα και επάγγελμα / σχέση με την ψαλτική αρσενικών παιδιών: .....

.....

.....

Όνομα και επάγγελμα / σχέση με την ψαλτική θηλυκών παιδιών: .....

.....

.....

.....